

УДК 340.12

Марков К. А.,

*доктор історичних наук, професор, професор кафедри теорії держави і права
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара*

ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ В НАУЦІ

THE PROBLEM OF THE DETERMINATION OF THE CONCEPT OF SOCIAL STATE IN THE SCIENCE

Проаналізовано складнощі формування поняття соціальної держави на сучасному етапі. Подано власне визначення терміна «соціальна держава».

Ключові слова: соціальна держава, правова держава, громадянське суспільство, середній клас, соціальна справедливість.

Проанализированы сложности формирования понятия социального государства на современном этапе. Подано собственное определение термина «социальное государство».

Ключевые слова: социальное государство, правовое государство, гражданское общество, средний класс, социальная справедливость.

In the article analyzed the feature of forming of concept of the social state on the present stage. Posted proper definition of the term “welfare state”.

Key words: legal state, civil society, middle class, social state.

Тлумачення поняття «соціальна держава» ні Конституція України, ні будь-який інший нормативно-правовий акт не надає. Радянською наукою це поняття не розглядалося взагалі, а визначення соціальної держави, що пропонуються західними вченими, часто занадто абстрактні й певною мірою поверхневі та вузькі. Наприклад, Г. Брокгауз визначає соціальну державу як «державу, яка свою відповідальність і силу впливу спрямовує на подолання суспільного зла й на нівелювання соціальних протиріч» [10]. Аналізуючи це поняття, одразу варто зазначити, що воно не відображає сутності соціальної держави повною мірою, а лише вказує на один із напрямів її діяльності. Крім того, з визначення не зрозуміло, якими засобами, інакше кажучи, за допомогою чого соціальна держава долає «суспільне зло» й «нівелює соціальні протиріччя».

Своє трактування соціальної держави надає також Х. Цахер: «Соціальна держава – це організація, що допомагає слабому, прагне вплинути на розподіл економічних благ у дусі принципів справедливості, щоб забезпечити кожному гідне людини існування» [2]. Як бачимо, на відміну від Г. Брокгауза, у Х. Цахера вже з'являється не тільки позначення мети соціальної держави (забезпечення

кожному гідного людини існування), а й визначення шляху досягнення поставленої мети (розподіл економічних благ), і навіть вказано основоположну ідею, на якій базується соціальна держава (принцип справедливості). Однак подібного ланцюжка (мета – шлях досягнення – основоположна ідея), кожна ланка якого складається лише з одного компонента, недостатньо для з'ясування такого складного правового інституту, як соціальна держава. Якщо навіть розглядати перераховані вище компоненти як ознаки соціальної держави, то їх у визначенні дуже мало для визначення суті. Доцільно розглядати соціальну державу як сукупність ознак, а також певних ідей, цілей і шляхів досягнення.

Своє бачення соціальної держави пропонує колектив російських юристів під керівництвом А. Піголкіна: «Соціальна держава – це інститут, направлений на організацію нормального життя й розвитку всього суспільства загалом, захист прав, свобод і законних інтересів усіх його громадян і народів, зняття рішень суперечок і конфліктів як всередині держави, так і за його межами» [3]. Схоже визначення пропонує також колектив білоруських авторів: «Соціальна держава – це держава, що прагне до забезпечення гідних умов існування своїх громадян, задоволення їх матеріальних і духовних потреб, соціальної захищеності, співучасті в управлінні виробництвом» [4]. Цей перелік ознак соціальної держави значно ширше, ніж у Г. Брокгауза і Х. Цахера, однак навіть його не можна назвати повним.

На основі вищевикладеного можна зробити висновок, що для характеристики соціальної держави в її сучасному розумінні, використовуються такі терміни: загальне благо, справедливість, рівність, соціальний, ідеологічний і політичний плюралізм та інші.

Варто відмітити, що аналогічні терміни зустрічаються протягом усієї історії прав людини. Наприклад, уже у Великій хартії вольностей 1215 р. можна зустріти деякі риси соціальної орієнтації. Так, усім вільним людям Велика хартія вольностей гарантувала їхні звичаї й вільність. У ст. 39 вказувалося: «Жодна вільна людина не буде заарештована, ув'язнена, позбавлена володіння чи знедолена будь-яким (іншим) способом; король не виступить проти неї інакше, ніж відповідно до вироку рівних із ним (перів) і згідно із законом». Отже, ця стаття проголошувала гарантію особистого й майнового захисту від королівського свавілля не тільки баронів, а й усіх вільних підданих. У ст. 40 фіксувалося: «Нікому не будемо продавати права та справедливості, нікому не будемо відмовляти в них або сповільнювати їх».

У Декларації незалежності США від 4 липня 1776 р. на основі невідчужуваних прав людини, до числа яких належить життя, свобода та прагнення до щастя, було сформульовано право суспільства на справедливу владу за згодою керованих, рівно як і на її заміну на новий уряд, заснований на таких принципах і з такою організацією влади, які, на думку цього народу, найбільше можуть сприяти його безпеці й щастю.

Під час Великої французької революції 26 серпня 1789 р. була прийнята Декларація прав людини та громадянина, що є найбільш яскравою сторінкою епохи Нового часу в розвитку соціальної рівності та прямуванні до соціальної

держави. У преамбулі цього документа викладено загальне магістральне значення еволюції людської правосвідомості: «Представники французького народу <...> вважаючи, що <...> забуття прав людини або зневага до них є єдиними причинами суспільних негараздів <...> вирішили в урочистій декларації викласти природні, невідчужувані та священні права людини, щоб ця Декларація, знаходячись на виду у всіх членів суспільного союзу, постійно нагадувала їм про їх права й обов'язки, <...> щоб вимоги громадян, засновані на простих і незаперечних істинах, спрямувалися постійно на підтримку Конституції й загальне благо» [5].

Декларація виводила осмислення прав людини на якісно новий рівень. Якщо в нормативно-правових актах, що передували їй, права людини формувалися обмеженими становими, а потім національними межами, то тепер їх трактування отримало універсальне, загальносвітове звучання. У подальшому жодна держава, що претендувала на звання демократичної, правової й соціальної, не обходила закріплення у своїх конституціях основних прав людини. Права людини як етично-політичний імператив набували юридичної форми та ставали найважливішими інститутами конституційного права (а надалі – і міжнародного).

Однак проголошення великих принципів не означає їх негайну реалізацію. Так, французькому суспільству довелося пройти через багато соціальних потрясінь, випробувати різні форми державного правління. Проте й у чинному Основному Законі Франції, прийнятому 3 червня 1958 р., записано, що французький народ урочисто проголошує свою прихильність правам людини та принципам національного суверенітету, як вони визначені Декларацією 1789 р.

У преамбулі конституції 1871 р. роль держави визначалася як «турбота про благо німецького народу». А у Веймарській конституції 1919 р. набір соціальних гасел виявився більш широким і диференційованим. У ст. 151 було зазначено: «Порядок економічного життя повинен відповідати принципам справедливості й цілям забезпечення для всіх гідного для людини існування». І хоча тут не вживається поняття «соціальна держава», однак його такі важливі складові, як справедливість і «гідне людини існування для всіх», уже були наявні.

Варто зазначити, що в післявоєнній Німеччині автори конституцій земель, що передували Основному Закону ФРН, широко використовували поняття соціальної держави в різних поєднаннях з такими епітетами: «демократична», «культурна», «народна», «правова» тощо. Тобто феномен соціальної державності прямо пов'язувався з певним набором соціальних прав у всіх випадках без винятку. Це зазначив П. Рабинович, коли говорив про те, що держава фактично набуває такої характеристики, як соціальна, коли, ставлячи за мету реалізацію права людини на гідне життя, покладає на себе обов'язок щодо виконання значної за обсягом соціальної функції, зокрема «проведення соціальної політики, спрямованої на розробку та здійснення системи реформ і заходів соціального захисту населення» [6].

Що ж до самої формули соціальної держави, то вперше на конституційному горизонті Європи та світу вона також з'явилася саме в Основному Законі

ФРН. Ця формула стала зразком для багатьох післявоєнних конституцій. Її головне значення, як вважають дослідники, полягає в тому, що держава, яка базується на конституції та праві, повинна нести відповідальність за забезпечення в країні соціальної справедливості й соціальної захищеності.

Появі формули соціальної держави в другій половині ХХ ст. сприяла низка як об'єктивних, так і суб'єктивних передумов.

До об'єктивних передумов варто віднести насамперед науково-технічну революцію та глобалізацію економічних процесів. Вплив цих факторів був підсилений такими феноменами, як економічна криза 30-х років, Друга світова війна й повоєнна інфляція. Ці фактори змусили передові країни, передусім США, перейти до створення соціальних програм, які були значною мірою продовженням політики Нового курсу Ф. Рузвельта, до підвищення якісного рівня соціальних послуг, що переважно задовольняло «бідних і слабких».

Що ж до суб'єктивних передумов появи формули соціальної держави, то це відбулося не в останню чергу через виникнення СРСР як альтернативного напрямку суспільного розвитку, зміцнення його позицій на світовій арені. Проголошений СРСР курс на підвищення соціального рівня життя населення змушував керівництво західноєвропейських країн вдаватися до розширення, а в міру того, як соціалістичний експеримент розповсюджувався на нові країни й регіони світу, до прямої експансії держави в соціальну й економічну сфери життя суспільства. Додамо, що під тиском боротьби трудящих за свої права, а також під впливом зміни пріоритетів і корегування механізмів у самій ринковій економіці приватна власність показала здатність до виконання досить широких за обсягом соціальних завдань і створення раціональної системи суспільного управління.

Спираючись на ці ознаки соціальної держави, західні вчені (Г. Ріттер, Дж. Роулз та інші) пропонують класифікацію сучасної соціальної держави, виділяючи такі три моделі:

– *позитивна держава* (США), у якій найменший ступінь втручання держави в економіку й соціальне забезпечення. Вона орієнтована на дотримання індивідуалізму й захист корпоративних інтересів (соціальна політика держави виступає як засіб контролю);

– *власне соціальна держава* (Великобританія), у якій забезпечуються гарантований мінімальний рівень життя й рівність стартових можливостей (соціальна політика держави як засіб забезпечення повної зайнятості);

– *держава добробуту* (Нідерланди), у якій забезпечується мінімальний рівень життя та встановлюється максимальний рівень прибутків, зменшується різниця в зарплаті, гарантується повна зайнятість (соціальна політика держави як засіб забезпечення «рівності, кооперації й солідарності»).

Ці моделі мають тенденцію переходу від однієї до іншої. Вони ніде повністю не були реалізовані, що свідчить про мінливість соціальної політики держав у ході розвитку.

Незважаючи на широке розповсюдження формули соціальної держави в конституціях зарубіжних країн, поняття соціальної держави не дає жодна з них.

Більше того, і досі триває спір щодо того, як треба розуміти поняття «соціальний». Якщо тлумачити його як «sozialis», тобто товариський, суспільний, то під соціальною державою можна розуміти, по-перше, зобов'язання держави турбуватися про всі верстви населення й особливо про соціально вразливі групи; по-друге, бажання й обов'язок, завдання та повноваження держави створювати соціальний порядок; по-третє, вплив нових різних форм та інтересів на власність, зокрема її перерозподіл; по-чверте, зобов'язання індивіда брати участь у вирішенні загальних завдань, проблем спільного життя, навіть якщо для цього виникає потреба в застосуванні сили; нарешті, по-п'яте, «соціальний» – це те, що «соціальні бюрократи» називають «соціальним».

Таким чином, висновок про необхідність формування логічно послідовного, всебічного й повного визначення соціальної держави напрошується сам собою. Оскільки сутність будь-якого поняття визначають його ознаки, саме тому необхідно передусім визначитися з ознаками соціальної держави. Аналізуючи все те, що фахівці вкладають у поняття соціальної держави, можна до цих ознак віднести такі, як надкласовість держави, соціальна справедливість як співвідношення принципів індивідуальної свободи й рівності, гідний людини прожитковий мінімум, соціальне забезпечення, загальний підйом добробуту, усебічна гарантованість соціально-економічних прав людини, наявність налагодженого, нескладного й легкодоступного юридичного механізму їх практичної реалізації й захист.

Проте треба зазначити, що соціальна держава визначається не лише її ознаками, а ще й умовами її функціонування.

Першою й найбільш важливою такою умовою є наявність правової держави.

Про це казав ще на початку ХХ ст. видатний вітчизняний філософ права Б. Кістяківський, який доводив, що «загальне благо – це формула, у якій стисло зафіксовано завдання й мету держави». Їх, на думку дослідника, може досягти лише правова держава. Б. Кістяківський вважав, що соціальна держава може розглядатися як якісна характеристика, як матеріальний зміст правової держави [7]. Однак правова держава може розглядатися і як важлива умова функціонування соціальної держави.

У зв'язку із цим цікавою є точка зору А. Малько, який вважає соціальною державу однією зі сторін держави правової, яку він називає соціальною стороною. Суть соціальної сторони правової держави, як вважає А. Малько, полягає в найбільш повному забезпеченні прав і свобод людини та громадянина, створенні для особи режиму правового стимулювання [8]. Соціальною стороною, вказує А. Малько, необхідно розглядати тільки в контексті іншої, формально-юридичної, сторони правової держави, яка передбачає найбільш послідовне закріплення за допомогою права державної влади, формування для державних структур режиму правового обмеження.

У світовій правовій думці вже давно міцно закріпився термін «соціальна правова держава», який уперше з'явився в Основному Законі ФРН. Таким чином, законодавець об'єднав ці два політико-правових явища в одне. Беручи

до уваги саме цю формулу, деякі вчені стверджують, що треба розглядати поняття соціальна та правова держава разом і відокремлювати їх один від одного не можна.

Так, В. Хропанюк підкреслює, що правова держава – це одночасно й соціальна держава [9]. На його думку, така держава як правова забезпечує організацію суспільного й державного життя на принципах права, гарантує правопорядок, сприяє досягненню особистістю самостійності й відповідальності за свої дії, раціональну обґрунтованість юридичних рішень, стабільність правової системи. Як соціальна ця держава визнає людину найвищою соціальною цінністю, надає соціальну допомогу індивідам, які знаходяться у важкій життєвій ситуації, з метою забезпечення кожному гідного рівня життя, перерозподіляє економічні блага відповідно до принципу соціальної справедливості та своє призначення вбачає в забезпеченні громадянського миру й злагоди в суспільстві.

Однак не всі прийняли формулу соціальної правової держави в дусі Основного Закону ФРН. Так, у конституціях Франції, Хорватії, Македонії термін «соціальна держава» вживається без будь-яких посилок на правову державу. Конституція України хоча й використовує ці терміни разом, проте відокремлює їх комою (на відміну від Основного Закону ФРН), тобто вважає ці поняття відносно самостійними, не об'єднує їх формально-логічно.

Безумовно, у цьому є певний сенс, тому що ці терміни мають різний державно-правовий зміст. Правова держава – це форма здійснення державної влади, що функціонує на основі права, а поняття соціальної держави відображає суть держави, тобто стійку загальну спрямованість діяльності, пов'язану із забезпеченням загальносоціальних інтересів.

Другою умовою функціонування соціальної держави вчені вважають наявність громадянського суспільства. Громадянське суспільство, як вважають учені, є умовою існування соціальної держави. Природно, що тільки держава з розвиненим громадянським суспільством може претендувати на те, щоб називатися соціальною.

Усвідомлення відповідальності за збереження стабільності й функціональності політичних та економічних систем сприяло тому, що в суспільство вільного підприємництва вдалося привнести елементи соціальної орієнтованості, людяності. Це, на думку П. Рабиновича, ознаменувало собою «... поступовий, здійснюваний різними шляхами, засобами й темпами перехід від традиційного буржуазного суспільства <...> до громадянського суспільства соціальної демократії» [10].

Звичайно, громадянське суспільство є предметом окремого наукового дослідження, тому в контексті цієї статті було б цікаво зупинитися лише на співвідношенні громадянського суспільства й соціальної держави. Н. Матюзов визначає громадянське суспільство як сукупність позадержавних і позаполітичних відносин (економічних, соціальних, культурних, етичних, духовних, корпоративних, сімейних, релігійних), яка утворює особливу сферу специфічних інтересів вільних індивідів – власників і їхніх об'єднань [11]. Од-

нак при цьому Н. Матузов зазначає, що позадержавні й поза політичні відносини в цьому випадку потрібно розуміти не в значенні їх абсолютної «стерильності», що виключає будь-які сторонні «домішки», а як відносну самостійність, автономність, «застрахованість» від довільного втручання держави, волюнтаристського диктату, кон'юнктурних лозунгів політики. Це такі відносини, які можуть існувати й розвиватися незалежно від владних структур.

На думку М. Марченко, громадянське суспільство виступає як певна антитеза, протиполог державі. Співвідносячись таким чином із державою, головне завдання громадянського суспільства в особі різних соціальних груп і прошарків, організованих у спеціальні інститути й об'єднання, полягає не тільки в тому, щоб уважно спостерігати за діями держави, щоб вони не вийшли за межі законності й конституційності, а й одночасно воно покликане приймати всі дозволені законом міри для того, щоб примусити державу та її органи в разі порушення ними чинних правових актів повернутися на шлях закону. Громадянське суспільство, таким чином, розглядається М. Марченком не тільки як гарант послідовного й безперервного розвитку цивілізації, а і як найважливіша умова, гарант існування й розвитку соціальної держави [12].

Водночас громадянське суспільство й соціальна держава – не ізольовані одна від одної частини, а взаємозумовлені, хоча й не тотожні, системи. Зв'язки між ними чітко детерміновані, оскільки держава – форма організації суспільства, тому вони нерозривні.

Соціальна держава фактично є політичною аналогією громадянського суспільства: їх взаємодія принципово складається за правилами співвідношення форми та змісту. Г. Манов зазначає: «Нерозривні й проникаючі, вони втілюють цілісність суспільства, що підкоряється законам кібернетики, а не логіки відомої притчі про курку і яйце» [13].

Професор В. Копейчиков вважає, що взаємовідносини держави та громадянського суспільства на сучасному етапі мають такі характеристики:

- 1) у громадянському суспільстві саме суспільство виступає як основа та зміст держави; остання є формою його організації;
- 2) громадянське суспільство виникає на тому ступені розвитку, коли його громадяни й держава виступають як вільні та рівноправні партнери;
- 3) право формується громадянським суспільством, а держава лише закріплює його законами, гарантує й захищає від порушень із боку будь-яких суб'єктів;
- 4) взаємовідносини держави та громадянського суспільства здійснюються на основі права, що є рівним і справедливим масштабом свободи, а не засобом нав'язування державної волі;
- 5) суспільство – це найбільш загальне поняття, а держава та громадянське суспільство – це форми його існування й розвитку. При цьому кожний із них виступає як відносно незалежне явище [14].

Підсумовуючи все вищезгадане, двосторонній зв'язок і нерозривність громадянського суспільства та соціальної держави можна описати словами В.

Корольова: «Громадянське суспільство у власному значенні є зворотна сторона соціальної держави» [15].

Ще однією важливою умовою функціонування соціальної держави є наявність середнього класу.

Про важливість середнього класу говорив ще Арістотель. У будь-якій державі, писав він, існують три класи громадян: досить заможні, надто незаможні та такі, що займають проміжне положення між першими й другими. Арістотель переконаний, що щастя встановитися в державі, якщо повна перевага (соціальна й політична) буде віддана середньому класу. Цей клас найбільш цінний в етичних й політичних відносинах, оскільки він дозволяє в полісі пом'якшити, згладити антагонізм бідних і багатих, що є причиною державних переворотів [16].

У сучасній юридичній літературі середній клас визначається як частина суспільства, яка досить заможна, щоб не відчувати потребу в необхідному (кваліфіковані робочі, науково-технічна та інша інтелігенція, фермери, власники дрібних підприємств, у тому числі у сфері обслуговування тощо), проте не настільки багата, щоб викликати задрість незаможних, прагнення розділити їх власність.

Численність середнього класу – основа міцності соціальної держави та стабільного розвитку громадянського суспільства. У соціальної державі середній клас і значна частина народу настроєні на збереження й примноження основних традицій, соціально-етичних зв'язків, що скріплює народ. У таких умовах ставлення народу до держави виражається переважно в підтримці демократичних інститутів і ясних соціальних перспектив розвитку, у скептичному ставленні до соціального авантюризму, прожектерства й виявів диктаторства [17].

Ще однією ознакою соціальної держави є соціальна справедливість. У наш час подають досить різні оцінки ролі соціальної справедливості та її визначення. Відомий американський філософ Д. Роулс вважає: «Справедливість – це перша достойність соціальних інститутів, оскільки, як істинність, правдивість – достойність систем мислення» [18]. Д. Роулс сформулював два критерії, яким, на його думку, має відповідати справедливе суспільство: по-перше, це принцип рівного права для всіх членів суспільства на основні свободи; по-друге, це принцип диференціації, за яким відносно економічна рівність може існувати лише в тих межах, у яких вона сприятиме досягненню ще вищого абсолютного рівня життя для найменш спроможних членів суспільства. Хоча не всі вчені погоджуються з такою точкою зору, саме такий підхід до соціальної справедливості найбільш відповідає сучасній соціальній державі.

Наступною ознакою соціальної держави треба вважати гідний людини прожитковий мінімум. Сьогодні існує соціальна «взаємодопомога». Звернувшись до досвіду застосування соціальної «взаємодопомоги» у ФРН як в одній із найбільш розвинених соціальних держав, ми помічаємо, що в Кодексі соціальних законів ФРН прямо вказано: «Кожний, хто не в силах самотійно добути собі кошти для існування й не отримує при цьому будь-якої сторон-

ньої допомоги, має право на особисту й матеріальну підтримку, яка відповідає його специфічним потребам, спонукає до самопомоги, забезпечує участь у суспільному житті й гарантує гідне людині існування» [19].

Ще однією важливою ознакою соціальної держави є соціальне забезпечення. Хоча інститути соціального забезпечення виникли в Європі дуже давно, однак єдина система соціального забезпечення стала можливою тільки у формі соціального страхування, яке склалося досить чітко в другій половині ХХ ст. Соціальне страхування є джерелом матеріального забезпечення громадян у разі безробіття, захворювання, нещасного випадку, а також у старості.

Існують дві основні мети соціальних рухів у розвинутих країнах: підйом добробуту суспільства й розширення кола осіб, що користуються їх плодами. Ще одна ознака, без якої існування всіх інших може лишитися лише на папері, – існування налагодженого, нескладного й досяжного механізму їх практичної реалізації й захисту.

Таким чином, можна погодитися з таким визначенням: соціальна держава – це заснована на принципах соціальної справедливості та свободи надкласова, правова держава з розвиненим громадянським суспільством, у якій всебічно гарантовані гідний людині прожитковий мінімум, соціальне забезпечення, загальний підйом добробуту й соціально-економічні права громадян, існує налагоджений, нескладний і досяжний механізм їх практичної реалізації й захисту [20].

Література:

1. Der Grosse Brockhaus. – Wiesbaden, 1957. – Bd. X1. – S. 55–56.
2. Государственное право Германии : в 2 т. / под ред. Н. Ахтенберга и др. – М. : Институт государства и права РАН, 1994– . – Т. 1. – 1994. – 311 с.
3. Общая теория права : [учебник для юридических вузов] / под общ. ред. А. Пиголкина. – М. : Изд-во МГТУ им. Н.Э. Баумана, 1996. – 384 с.
4. Политология : [курс лекций] / под ред. Н. Денисюк и др. – Минск : НТООО «ТетраСистемс», 1997. – 384 с.
5. Конституционное право зарубежных стран : [учебник для вузов] / под ред. М. Баглая, Ю. Лейбо, Л. Энтина. – М. : Норма, 1999. – 1056 с.
6. Рабінович П. Основи загальної теорії права і держави : [навчальний посібник] / П. Рабінович. – К. : Атіка, 1995. – 176 с.
7. Кистяковский Б. Государство правовое и социалистическое / Б. Кистяковский // Вопросы философии. – 1990. – № 6. – С. 143–145.
8. Теория государства и права : [курс лекций] / под ред. Н. Матузов и А. Малько. – М. : Юрист, 2001. – 776 с.
9. Хропанюк В. Теория государства и права : [учебное пособие для высших учебных заведений] / В. Хропанюк ; под ред. В. Стракозова. – М. : Отечество, 1995. – 384 с.
10. Рабінович П. Основи загальної теорії права і держави : [навчальний посібник] / П. Рабінович. – К. : Атіка, 1995. – 170 с.

11. Теория государства и права : [курс лекций] / под ред. Н. Матузов и А. Малько. – М. : Юрист, 2001. – 776 с.
12. Общая теория государства и права. Академический курс : в 3 т. / под ред. М. Марченко. – М. : Зерцало-М, 1998– . – Т. 1. – 1998. – 582 с.
13. Теория государства и права / под ред. проф. Г. Манова. – М. : Издательство БЕК, 1996. – 336 с.
14. Загальна теорія держави і права / за ред. В. Копейчикова. – К. : Юрінком, 1997. – 320 с.
15. Королев В. Основы политологии : [учебное пособие] / В. Королев. – Симферополь : Таврия, 2007. – 84 с.
16. История политических учений / под ред. проф. К. Мокичева. – М. : Высшая школа, 1965. – 470 с.
17. Общая теория государства и права. Академический курс : в 3 т. / под ред. М. Марченко. – М. : Зерцало-М, 1998– . – Т. 1. – 1998. – 582 с.
18. Мальцев Г. Буржуазный эгалитаризм / Г. Мальцев. – М. : Мысль, 1984. – 285 с.
19. Государственное право Германии : в 2 т. / под ред. Н. Ахтенберга и др. – М. : Институт государства и права РАН, 1994– . – Т. 1. – 1994. – 311 с.
20. Єрмоленко Д. Загальнотеоретична характеристика соціальної держави / Д. Єрмоленко // Вісник Запорізького юридичного інституту МВС України. – 2001. – № 2. – С. 76–80.

УДК 347.471

Мороз С. П.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії і історії держави і права
Академії митної служби України*

ПРАВОВІ АСПЕКТИ СУЧАСНИХ ПІДХОДІВ ПОНЯТТЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

THE LAWFUL ASPECTS OF THE CONTEMPORARY APPROACHES OF THE CONCEPT OF THE SOCIETY

Звернено увагу на правові аспекти підходів у виявленні сутності й формування поняття громадянського суспільства з точки зору уявлень сучасного наукового раціоналізму як складової основи формування стратегії розвитку сучасного українського суспільства.

Ключові слова: громадянське суспільство, суспільний контроль, права людини, самоврядування.

© С. П. Мороз, 2015